

О.М. Романуха

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського, Україна

РОЗВИТОК ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В СФЕРІ ЕКОНОМІКИ (1991 – 2009 рр.)

Стаття присвячена проблемі розвитку взаємовідносин України та Російської Федерації у сфері економіки. У ній характеризується стан зовнішньої торгівлі країн, аналізуються особливості інвестиційної політики, виокремлюються проблеми, що заважали налагодженню ефективного співробітництва. Звертається увага на залежність стану економічного співробітництва від розвитку україно-російських відносин в інших сферах.

Налагодження тісних економічних взаємин з Російською Федерацією є важливою складовою зовнішньої політики України. Росія – найбільша країна світу з величезними запасами корисних копалин, енергоносіїв, розвинутою промисловістю, широким транзитним потенціалом. Вона перебуває у безпосередній географічній близькості до України, має з нею спільну багатовікову історію та тісні міжособистісні контакти громадян. Лише такі загальні дані свідчать про великий потенціал взаємин двох держав та необхідність їх розвитку.

Вивченню цього питання приділяється значна увага. Серед робіт, що узагальнюють цю проблему, необхідно виокремити публікації Ю. Макогона, С. Чигрина, С. Пирожкова, Б. Губського та ін. [1], [2]. У них аналізується стан співробітництва двох держав, висвітлюються його позитивні й негативні аспекти. Частіше цієї проблеми торкалися на сторінках періодичної літератури. Питаннями співпраці в машинобудівній галузі займався В. Романенко [3], оборонній промисловості – В. Ольшевський [4], проблем виробничої кооперації торкалася Л. Косикова [5]. Вагомість публікацій не викликає сумніву, проте часто для аналізу брались незначні періоди часу або окремі аспекти співпраці. Зважаючи на це, необхідність продовження вивчення проблеми співробітництва України та Російської Федерації у сфері економіки не викликає сумніву.

Метою даної роботи є визначення місця економіки в становленні двосторонніх взаємин України та Російської Федерації. Засобом її досягнення є вирішення таких завдань: надання оцінки розвитку зовнішньої торгівлі; аналіз інвестиційної політики країн; виокремлення головних проблем, що заважали налагодженню ефективного співробітництва.

При написанні статті було використано широке коло джерел. Серед них значне місце посідають міжнародні та двосторонні угоди, постанови урядів, матеріали періодики, статистики.

Співробітництво України та Російської Федерації у сфері економіки має давню історію. Перебуваючи у складі єдиних держав, вони спільно формували промисловість, налагоджували торгівлю, транспортне сполучення. Найактивніше ці процеси відбувались за часів існування Радянського Союзу. За участю українських підприємств і спеціалістів будувались заводи в Росії і навпаки. Згідно з даними радянського Держплану, товарообмін між республіками на кінець 80-х рр. XX ст. складав у доларовому еквіваленті 60 – 65 млрд. Проте з розпадом СРСР країни мали зосередитись на формуванні власних економічних систем. Новий статус відносин, необхідність формування відповідної

законодавчої бази, розірваність циклів виробництва негативно позначилися на стані економік.

Особливо тяжко такі зміни переживала Україна. В часи СРСР її економіка була орієнтована на товарообмін з республіками Радянського Союзу, а промисловий комплекс складався з найбільш енерго- і матеріаломістких галузей – металургії, машинобудування, нафтохімічної та хімічної галузей. Питома вага виробленої продукції, що споживалась за межами країни, складала: 30% – машинобудування, 42% – кольорова металургія, 81% – нафтохімічна сфера. Основним споживачем експортної продукції (приблизно 80%) була Російська Федерація. З проголошенням незалежності все змінилося. Колишні республіки вже не були зобов'язані купувати продукцію одна одної й часто замінювали її іноземними аналогами. Впливаючи на обсяги товарообміну, це гальмувало виробництво й призводило до зупинки підприємств.

Намагаючись вийти з такої ситуації, держави розпочинають активний діалог. Головними темами обговорення стають питання виробничої кооперації, розвитку зовнішньої торгівлі, інвестування в економіку одна одної.

Умовно розвиток взаємовідносин України та Російської Федерації у сфері економіки можна поділити на три етапи: 1) 1991 – 1993 рр. – пошук стратегії розвитку; 2) 1994 – 2004 рр. – активізація взаємин, намагання побудови рівноправних відносин, початок економічних війн та проникнення великого російського капіталу в Україну; 3) 2005 – 2009 рр. – розширення присутності російського капіталу, потрапляння України в певну економічну залежність від Росії.

Протягом 1991 – 1993 рр. Україна та Російська Федерація перебували в активному пошуку економічної стратегії розвитку. На той час Україна знаходилась у фарватері російського економічного курсу. Це можна оцінити по-різному. З одного боку, різке розмежування економічних систем призвело б до їх знищення. Однак, з іншого – це не давало можливості маневрування й автоматично втягувало Україну у вир економічного хаосу. Першим таким ударом стало зняття державного контролю над ціноутворенням у січні 1992 р. російським урядом Є. Гайдара. Кабінету Міністрів України, очолюваному В. Фокінім, не залишалось нічого іншого, як повторити цей маневр. Безмитні кордони, глибока інтегрованість у простір СНД, існування саме в Росії єдиного на той час для пострадянських держав емісійного банку стали об'єктивними чинниками, які підштовхнули Україну до цього кроку. Наслідки таких дій були катастрофічними: інфляція, знецінення заощаджень, дефіцит та ін.

Ситуацію вдалося нормалізувати на середину 90-х рр. Україна й Росія починають нарощувати темпи співробітництва, спираючись насамперед одна на одну. Дещо активізуються показники експортно-імпортних операцій. Вони були найбільшими серед країн-членів СНД. Так, обсяг українського експорту в Росію у 1994 р. становив 4,4 млрд дол. США, що сягало 42,7% від усього загалу імпорту з країн співдружності. Для України ці співвідношення були ще більшими і давали 69% експорту в країни СНД. Імпорт з Росії в Україну сягав 6,7 млрд дол. США та становив 47,6% загального експорту Росії в країни СНД і 79% усіх ввезених товарів до України з співдружності. Питання взаємного інвестування перебувало лише на початковій стадії розвитку. У 1994 р. і 1995 р. прямих інвестицій в Україну з Росії надійшло 16 і 19 млн дол. США. Це становило 4,4 – 4% від загального обсягу інвестицій. У той час з України до Російської Федерації надійшло 5,8 – 4,2 млн – 34,7 – 20,8% усіх інвестицій в економіку інших країн. Такі дані засвідчують першочергову зацікавленість України у співпраці з Російською Федерацією та залежність, особливо в енергетичній сфері та деяких видах машинобудування [6].

Невдовзі ситуація зазнала змін. Стабілізувавши економіку, Україна й Російська Федерація починають формувати власні стратегії розвитку. Україна, прагнучи до співпраці з Росією та Європейськими країнами, оголошує двовекторність. Російська Федерація, проводячи власний зовнішньополітичний курс, намагалася втягнути Україну до різних організацій СНД і тримати її у фарватері свого курсу. Таке розходження стало однією з причин трансформації співробітництва.

У зовнішній торгівлі відбулася переорієнтація на продаж сировини, а не кінцевої продукції. Видобувна промисловість, особливо Росії, почала працювати на світові ринки, а не поставки один одному на взаємовигідних умовах. Це спричинило скорочення внутрішнього виробництва та падіння обсягу зовнішньоторговельних показників. Якщо в 1996 р. експорт України до Росії становив 5,5 млрд дол. США, то в 1999 р. цей показник дорівнював 2,4 млрд дол. Росія відмовлялась від придбання українських товарів, замінюючи їх іноземними аналогами. Схожі процеси відбувались і в Україні. У 1996 р. обсяг російського експорту сягав 8,8 млрд дол., а в 1999 р. скоротився до 5,6 млрд дол. США. Популярними формами протистояння стали митні війни. Встановлюючи додаткові податки на ввезений товар чи взагалі відбракуваючи його, країни витісняли одна одну з власних ринків, віддаючи їх третім країнам [7].

Таке протистояння мало негативні наслідки і в сфері торгівлі послугами. Україна в цьому відношенні мала більш вигідні позиції. Газотранспортна система, з допомогою якої Росія могла поставляти сировину на європейські ринки, підприємства, науково-дослідні інститути й бюро, що виконували авторський нагляд за технологічною продукцією, формували певну залежність Росії від України. Однак на фоні загальної напруги міждержавних відносин, що доповнювалась економічною кризою кінця 90-х рр., спаду показників не вдалося уникнути й тут. Якщо в 1996 р. Україною було надано послуг Росії на суму близько 3,3 млрд дол., то в подальші роки цей показник зменшився: 1998 р. – 2,1 млрд, 1999 р. – 1 млрд. Така тенденція зберігалась упродовж ще декількох років. Імпорт послуг Російської Федерації в 1998 – 1999 рр. знизився і становив 200 млн та 182 млн дол. США. З нормалізацією ситуації на початку 2000-х рр. обсяг надходжень за цими видами робіт зріс [7], [8].

Розуміючи пагубність такої ситуації, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. керівництво України та Російської Федерації активізує переговорний процес щодо вироблення нормативно-правових засад двостороннього співробітництва. Базовою у цьому відношенні була угода «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією», підписана ще 1997 р. У 1998 р. її було доповнено домовленістю «Про економічне співробітництво на 1998 – 2007 рр.» та відповідною програмою дій. В 2001 р., під час зустрічі президентів Л. Кучми та В. Путіна в Дніпропетровську, до них було додано ще низку домовленостей щодо співробітництва в постачанні електроенергетики.

Така робота сприяла посиленню співробітництва, особливо в напрямі інвестування. Російський капітал проявив свою активність відразу після підписання широкомасштабного договору. Цього ж року його обсяги надходжень в економіку України зросли з 50 млн дол. США до 106 млн. У наступні роки кількість російських інвестицій збільшилась у 1998 р. до 152 млн, 1999 р. – 187 млн, 2000 р. – 287,9 млн, 2002 р. – 315,5 млн, 2003 р. – 323,2 млн, 2004 р. – 388,6 млн дол. США. При цьому, якщо порівняти загальний відсоток прямих російських інвестицій в економіку України з іншими іноземними капіталовкладеннями, то він буде коливатися в межах 7 – 8,8%. Росіяни вкладали капітал виключно у стратегічно важливі галузі промисловості, намагаючись з їх допомогою встановити контроль над певними галузями економіки України.

Першою галуззю, яка стала яскраво вираженим об'єктом уваги російського капіталу, була нафтопереробна промисловість. У 1998 – 2001 рр. російські інвестори отримали контроль над двома найбільшими українськими нафтопереробними заводами (НПЗ): Лисичанським (18 липня 2000 р. був підписаний договір купівлі-продажу контрольного пакета акцій – 67,41%) і Одеським («Лукойл» придбав 50% Одеського НПЗ в 1999 р., а пізніше довів свою частку до більше ніж 90%). У 2006 р. під їх контролем опинився Херсонський НПЗ (60% акцій НПЗ були придбані російською групою «Альянс» і держхолдингом «Роснефть»). Для порівняння: сумарна проектна потужність двох, що залишилися, вітчизняних НПЗ була в 20 разів менше від трьох російських. У цілому російський капітал в 2001 – 2006 рр. контролював більше ніж 90% проектних потужностей української нафтопереробки, 85% постачань нафти і 70% роздрібного ринку. Лише після зміни власників на Херсонському та Кременчуцькому НПЗ частка російського капіталу в нафтопереробній промисловості знизилася до 40%. Плавний відхід російського капіталу з нафтової промисловості швидше за все пояснюється втратою галуззю стратегічного статусу [8].

У 2002 – 2004 рр. інтереси російських бізнесменів зміщуються у бік машинобудування, електроенергетики та інформаційних технологій. Очевидними причинами цього було те, що політичні чинники почали втрачати свій пріоритетний вплив, а основна мотивація проникнення в Україну пов'язувалась зі створенням транснаціональних інтегрованих виробничих ланцюжків, розширенням ринків збуту, регіональної й галузевої диверсифікації бізнесу.

У цей період російський капітал майже повністю поглинув алюмінієву галузь України (Миколаївський глиноземний завод і Запорізький алюмінієвий комбінат контролюються фірмою «Русал»), зумів закріпитися в гірничодобувній промисловості (Інгулецький ГЗК), проник на найбільші об'єкти українського транспортного машинобудування (Львівський автобусний завод, КрАЗ, «Росава»), почав активно освоювати український електроенергетичний і газовий бізнес, придбав деякі стратегічні активи в телекомунікаційній сфері [8].

Рівень українських інвестицій в економіку Російської Федерації також зріс. На кінець 1996 р. він становив 52 млн дол. США. Однак 1997 р. через економічне протистояння скоротився до 38,2 млн дол., 1998 р. – 16,7 млн, 2000 р. – 16,4 млн. З нормалізацією відносин позитивна динаміка інвестування України в економіку Російської Федерації знову набирає обертів. У 2001 р. розмір капіталовкладень становить 68,1 млн дол. США, 2002 р. – 84,9 млн, 2003 р. – 73,5 млн, 2004 р. – 88 млн. Українські прямі інвестиції в російську економіку в різні періоди сягали від 17% до 62% загальних інвестицій України в економіки інших країн. Однак вести мову про домінування українського капіталу в Росії не доводиться. Через різні вагові категорії фінансових систем Україна намагалась закріпитись у важливих для неї напрямках машинобудування. Говорити про контролювання цілих галузей не має підстав [7].

Суттєві зміни відбулися після президентських виборів 2004 р. Нова влада, взявши курс на Євроінтеграцію, здавалося б, мала деінтегрувати економічні зв'язки України з Російською Федерацією. Однак їх активність стрімко зростає, незважаючи навіть на світову кризу. Лише за даними товарообігу, в 2005 р. експорт України до Росії склав 7,5 млрд дол. США, в 2007 р. – 12,6 млрд дол., 2008 р. – 15,7 млрд дол. Збільшилось і надходження товарів з Російської Федерації. У 2005 р. їх було поставлено на суму 12,8 млрд дол., 2007 р. – 16,8 млрд дол., 2008 р. – 19,4 млрд дол. США. При цьому частка українського експорту порівняно з часткою інших країн СНД, що торгували з Росією, скоротилась до 66 – 69% з 78% у попередні роки. Знизилась і кількість

завезених російських товарів до 65 – 57% проти 89 – 70%. Загалом, протягом досліджуваного періоду Російська Федерація поступово проводила торговельну переорієнтацію з країн пострадянського простору на треті країни світу. Якщо в 1994 р. частка країн СНД в загальному експорті Росії становила 22,3%, а імпорту – 26,7%, то в 2008 р. ці показники дорівнювали 15,1%, 13,4% відповідно [9].

Позитивні темпи приросту продовжували зберігатись в зовнішній торгівлі послугами України. У 2005 р. вона отримала прибутку на 2,5 млрд дол., у 2008 р. – 3,8 млрд дол. США. У той час за три роки збільшився і відсоток наданих послуг Російською Федерацією Україні. З 2005 р. до 2008 р. він зріс з 436 млн дол. США до 894 млн. Такі високі показники багато у чому стали результатом розгортання на території України діяльності російського капіталу. Це збільшувало товарообмін між країнами та сприяло зростанню товаропотоку [9].

Потік інвестицій в Україну на кінець 2009 р. досяг рекордної позначки близько 2 млрд дол. США. Головними напрямками капіталовкладень стали суднобудівна, машинобудівна галузі та транспортний комплекс. Зокрема, росіяни встановили контроль над більшістю суднобудівельних підприємств України. За кількісними оцінками, вони контролюють понад 70% підприємства в торговому суднобудуванні і близько 60% – у військовому. Зміцнилися позиції російського капіталу і в гірничо-металургійному комплексі. У 2007 р. «Evraz Group» придбала гірничо-металургійні активи групи «Приват», а російський «Смарт холдинг», об'єднавши активи з «Метинвест», став акціонером найбільшої металургійної компанії України [9].

З 2005 р. зросла активність росіян і в фінансовому секторі України. Якщо на першому етапі це було виправдано, то сьогодні російський капітал, контролюючи значну частку банківської системи, може впливати на фінансові процеси в країні. У цілому йому належать 13 українських банків, 3 з яких – «Альфа-банк», «ВТБ Банк» і «ПІБ» – входять в десятку найбільших банків України. Наприкінці 2008 р. під контроль росіян потрапив і «Промінвестбанк». Його інвестором став російський державний «Зовніш-економбанк». Перехід цієї установи під контроль російського капіталу наростив його частку в українській банківській системі до 25%.

Отже, протягом 1991 – 2009 рр. взаємовідносини України та Російської Федерації в економічній сфері зазнали кардинальних змін. Формуючись як єдиний механізм в часи Радянського Союзу, після 1991 р. економіки країн опинилися розділеними. Новий статус міждержавних відносин вимагав вироблення нових механізмів співпраці, що мали базуватися на ринкових відносинах та задоволенні передусім власних інтересів і потреб. Проте брак досвіду у веденні справ в умовах ринку, відсутність власних економічних стратегій на початку 90-х рр. не призвели до якихось суттєвих зрушень. Характер співпраці продовжував демонструвати декларативність. Суттєві зміни відбулися після визначення зовнішньополітичного курсу України. Її відмова від вступу до військових і економічних організацій в межах СНД стала причиною певного економічного тиску Росії. Вона розпочинає процес переорієнтації та формування закритих виробничих циклів, митних війн. Унаслідок цього обсяг зовнішньої торгівлі товарами та послугами між країнами скоротився, дещо зменшився й обсяг українських інвестицій в економіку Російської Федерації. Все це призвело до втрати внутрішніх ринків один одного та приходу на них третіх країн. Паралельно цьому активізується інвестування Москви. Купуючи необхідні підприємства, вона не лише забезпечувала закритість циклів свого виробництва, але й отримувала контроль над деякими галузями української економіки. Якщо наприкінці 90-х рр. ХХ ст. росіяни контролювали нафтопереробну галузь, на середину 2000-х мали значний вплив в металургійній, машинобудівній галузях, то на кінець 2000-х були активними гравцями у фінансовому секторі України. Таку ситуацію

можна оцінювати двозначно. З одного боку, це становило загрозу національній безпеці України, а з іншого – сприяло збільшенню товарообігу, хоча його сальдо і залишалось для України від'ємним. Незважаючи на це, необхідність продовження налагодження співробітництва не викликає сумніву. Росія залишається найбільшим споживачем української продукції, а виробнича та технологічна кооперація країн відкривають перед ними значні перспективи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макогон Ю.В. Экономические связи Украины и России / Ю.М. Макогон, С.С. Чигрин. – Донецк : Изд-во ДонНУ, 2004. – 230 с.
2. Украина – Россия: проблемы экономического взаимодействия / [Пирожков С.И., Губский Б.В., Сухоруков А.И. и др.] ; ред. С.И. Пирожков. – К. : НИУРО, 2000. – 273 с.
3. Романенко В. Машиностроение Украины и России: проблемы и пути сотрудничества / В. Романенко // Экономист. – 2001. – № 10. – С. 67.
4. Ольшевский В. Кооперация оборонной промышленности Украины и России / В. Ольшевский // Экономика Украины. – 2002. – № 5. – С. 18.
5. Косикова Л. Производственное сотрудничество России с Украиной: тенденции и противоречия / Л. Косикова // Российский экономический журнал. – 2002. – № 2. – С. 71.
6. Статистичний щорічник України за 1996 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. – К. : Державний комітет статистики України: Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
7. Статистичний щорічник України за 2004 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. – К. : Державний комітет статистики України: Консультант, 2003. – 725 с.
8. Двустороннее сотрудничество Украины и России в экономической сфере // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 4. – С. 15-23.
9. Статистичний щорічник України за 2008 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. – К. : Державний комітет статистики України: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 561 с.
10. Российский статистический ежегодник. 2009 : [стат. сб.]. – М. : Росстат, 2009. – 795 с.

А.Н. Романуха

Развитие взаимоотношений Украины и Российской Федерации в сфере экономики (1991 – 2009 гг.)

Статья посвящена проблеме развития взаимоотношений Украины и Российской Федерации в сфере экономики. В ней дается оценка внешней торговли государств, анализируются особенности инвестиционной политики, выделяются проблемы, которые мешали налаживанию эффективного сотрудничества. Обращается внимание на зависимость уровня экономического сотрудничества от развития украинско-российских отношений в других сферах.

О.М. Романуша

Development of Cooperation between Ukraine and the Russian Federation in the Field of Economy (1991 – 2009)

The article is devoted to the problem of development of cooperation between Ukraine and the Russian Federation in the field of economy. Situation in external trade of these countries is characterized, peculiarities of investment policy are analyzed, problems, which prevent effective cooperation, are discussed. The attention to dependence of state of economical cooperation on development of Ukrainian-Russian relations in other fields is paid.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2011.